

**ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ
ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ**

ΥΠΟ
ΠΕΤΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΗΣ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ*

ΥΠΟ
ΠΕΤΡΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ
Καθηγητοῦ Α.Π.Θ.

Ἀπὸ τὶς ἐκδόσεις τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης καὶ στὰ πλαίσια τοῦ προγράμματος «Ἀριστοτέλης» τῶν πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων «Θεσσαλονίκη: Πολιτιστικὴ Πρωτεύουσα τῆς Εὐρώπης 1997» ἐκδόθηκαν τὰ Πρακτικὰ Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συνεδρίου τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς μὲ τίτλο: *Ἡ Θεσσαλονίκη ὡς κέντρο Ὁρθόδοξου θεολογίας. Προοπτικὲς στὴ σημερινὴ Εὐρώπη.*

Τὸ διεθνὲς αὐτὸ συνέδριο συνήλθε ἀπὸ 21 ἕως 25 Μαΐου 1997 στὴ Θεσσαλονίκη ὑπὸ τὴν αἰγίδα τῆς Α. Θ. Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου, στὰ πλαίσια τῶν πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων, ποὺ ὁργανώθηκαν μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀνακήρυξη γιὰ τὸ 1997 τῆς Θεσσαλονίκης ὡς πολιτιστικῆς πρωτεύουσας τῆς Εὐρώπης. Θεωρήσαμε σκόπιμο νὰ καταστήσουμε τοὺς ἀναγνώστες τοῦ ἐπίσημου ἐπιστημονικοῦ περιοδικοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, καὶ μέσῳ αὐτοῦ τοὺς ὀρθόδοξους θεολόγους σὲ ὅλο τὸν κόσμο, κοινωνοὺς τῶν προβληματισμῶν τῆς σύγχρονης θεολογικῆς ἐπιστήμης, ὅπως αὐτοὶ παρουσιάστηκαν στὸ παραπάνω διεθνὲς συνέδριο. Ὅπως ἀντιλαμβάνεται κανεὶς, τέτοιου εἶδους ζωντανοὶ προβληματισμοὶ δὲν εἶναι πάντοτε ὁρατοὶ μόνο μέσα ἀπὸ τὶς σελίδες τῶν δημοσιευμένων τελικὰ στὸν παραπάνω συλλογικὸ τόμο εἰσηγήσεων.

Ὅπως φαίνεται στὸ προτασσόμενο ἐπίσημο πρόγραμμα τοῦ συνεδρίου (σελ. 3-6) ὁ ὑπογράφων τὸ σημείωμα αὐτὸ κλήθηκε ἀπὸ τὴν ὁργανωτικὴ ἐπιτροπὴ νὰ παρουσιάσει τὴν τελευταία μέρα τὰ συμπεράσματα τοῦ ἐν λόγῳ συνεδρίου, ἔργο ἀναμφίβολα περιίπλοκο καὶ ἐγχείρημα ἐξαιρετικὰ λε-

* Μὲ ἀφορμὴ τὴν ἐκδοση τῶν Πρακτικῶν Διεθνoῦς Ἐπιστημονικοῦ Συμποσίου γιὰ τὴν Ὁρθόδοξη Θεολογία, Θεσσαλονίκη 21-25 Μαΐου 1997, Θεσσαλονίκη 2000.

πτὸ καὶ δύσκολο, ἀφοῦ σὲ ὅλες τὶς φάσεις τοῦ συνεδρίου ὁ γράφων προσπάθησε νὰ ἀφουγκρασθεῖ καὶ νὰ καταγράψει τοὺς καημοὺς καὶ τὶς ἀγωνίες πάνω ἀπὸ 100 σημαινόντων ἱεραρχῶν, κληρικῶν καὶ θεολόγων, καθὼς καὶ λοιπῶν διακεκριμένων ἐπιστημόνων ἀπὸ ὅλες σχεδὸν τὶς κατὰ τόπους Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες, οἱ ὁποῖες καθημερινὰ πασχίζουν νὰ δώσουν σὲ τόσο ποικίλα καὶ διαφορετικὰ περιβάλλοντα ζωντανὴ μαρτυρία, ἡ ἀκριβέστερα «ἀπολογία... περὶ τῆς ἐν (ἡμῖν) ἐλπίδος» (Α' Πέτρ. 3:15).

Οἱ σκέψεις ποὺ ἀκολουθοῦν παρουσιάστηκαν στὴν καταληκτικὴ συνεδρία τοῦ συνεδρίου, ὅχι ἀπὸ τὴ σκοπιὰ τοῦ φιλοξενούντος εκπαιδευτικοῦ ἰδρύματος, οὔτε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῶν ὀργανωτῶν, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ ἐνὸς ἀπλοῦ —χωρὶς εἰσήγηση— συνέδρου. Γιὰ τεχνικοὺς λόγους οἱ σκέψεις αὐτὲς δὲν περιελήφθησαν στὰ πρακτικὰ τοῦ συνεδρίου· θεωρήθηκε ὅμως ἀναγκαῖο νὰ παρουσιασθοῦν σήμερα, ὅχι ἀπλῶς ὡς κριτικὴ παρουσίαση τοῦ ἐκδοθέντος πλέον τόμου τῶν πρακτικῶν, ἀλλ' ὡς ὑποχρέωση πρὸς τὴ θεολογικὴ κοινότητα νὰ ἀκουστεῖ ἡ ἀγωνιώδης κραυγὴ τῆς σύγχρονης θεολογικῆς διανόησης, νὰ καταγραφεῖ ὁ λόγος τῆς σκεπτόμενης Ἐκκλησίας γιὰ «τὸ μέλλον τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας». Καὶ αὐτὸ εἶναι ἐμφανὲς στὸ προλόγισμα, στοὺς διάφορους χαιρετισμούς, καθὼς καὶ στὸ ἱεροσφράγι-στο πατριαρχικὸ μήνυμα (σελ. 7-18).

Εἶναι φυσικὸ, ὡς ἐκ τούτου, τὰ ὅσα ἀκολουθοῦν νὰ μὴν ὑπόκεινται στοὺς κανόνες μιᾶς αὐστηρῆς ἱστορικῆς μεθοδολογίας, τόσο ἀναφορικὰ μὲ τὴν παρουσίαση τοῦ συνεδρίου, ὅσο καὶ ὡς βιβλιοκριτικὴ παρουσίαση τοῦ ἐκδοθέντος πλέον τόμου. Ἀντίθετα, ἡ παρουσίαση τῶν διαδραματισθέντων τότε καὶ μερικῶς δημοσιευομένων σήμερα ἐπιλέχθηκε νὰ γίνῃ ἀπὸ τὴ σκοπιὰ μιᾶς πιὸ ἐλευθέρης ἐμπειρικῆς καὶ θεολογικῆς προοπτικῆς. Ἄλλωστε ἡ παρουσίαση δὲν περιορίζεται ἀποκλειστικὰ στὶς εἰσηγήσεις, ἀλλ' ἐπεκτείνεται καὶ στὶς πολὺ ἐνδιαφέρουσες συζητήσεις καὶ γόνιμες ἀντιπαραθέσεις, τόσο τὶς δημόσιες, ὅσο καὶ ἐκεῖνες ποὺ ἔλαβαν χώρα στὸ περιθώριό τοῦ συνεδρίου, ὅσο βέβαια κάτι τέτοιο εἶναι ἐπιστημονικὰ θεμιτό, καὶ βεβαίως καὶ ἀνθρωπίνως δυνατό. Ἄλλωστε ὡς διάκονος καὶ ἐραστὴς τοῦ βιβλικοῦ λόγου —μὲ ἔντονες τὶς προφητικὲς ὑπομνήσεις καὶ διάχυτο τὸν «εὐαγγελικὸ» προσανατολισμό, μὲ καθήκον καὶ ἀποστολὴ νὰ ἐρμηνεύει τὰ φαινόμενα καὶ νὰ ὑπερβαίνει τὰ δεδομένα, χωρὶς ὥστόσο νὰ τὰ ὑποκαθιστᾷ ἢ νὰ τὰ ἀναιρεῖ— ἔχω τὴν αἴσθηση ὅτι προσιδιάζει περισσότερο στὶς δυνατότητες ἀλλὰ καὶ τὸ χαρακτήρα μου μιὰ τέτοια προσέγγιση. Ἐπιπροσθέτως, ὁ ἑορταστικὸς χαρακτήρας τοῦ συνεδρίου, τὸ ἀρκετὰ εὐρὺ φάσμα τῶν εἰσηγήσεών του (ἱστορικοῦ, θεολογικοῦ, ἐνίοτε δοξολογικοῦ, ἀλλὰ συνάμα καὶ αὐτοκριτικοῦ περιεχομένου), καθὼς καὶ ὁ ὅχι αὐστηρὰ προκαθορισμένος

προσανατολισμός του, καθιστοῦν δύσκολη, ἂν ὄχι ἀδύνατη μιὰ τελικὴ αὐστηρὰ ἱστορικὴ, καὶ ὡς ἐκ τούτου ἐπιφανειακὴ καὶ μονοσήμαντη «ἀποτίμηση» του. Ἀποφεύγω, ὅπως εὐκόλα ἀντιλαμβάνεται κανεὶς, νὰ κάνω λόγο γιὰ συναγωγὴ «συμπερασμάτων», ὑποδηλώνοντας ἔτσι καὶ τὸν «ὑποκειμενικὸ» χαρακτήρα αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος. Θὰ ἦταν ἄλλωστε πολὺ φιλόδοξη μιὰ τέτοια ἀπόπειρα, ὅσο φιλόδοξος καὶ θριαμβολογικὸς φαντάζει ἐκ πρώτης ὄψεως καὶ ὁ τίτλος τοῦ συνεδρίου: «Ἡ Θεσσαλονικὴ κέντρο Ὁρθοδόξου θεολογίας». Μολονότι στὶς σκέψεις τῆς ὁργανωτικῆς ἐπιτροπῆς καὶ τοῦ φιλοξενούντος θεολογικοῦ ἐκπαιδευτικοῦ ιδρύματος δὲν ὑπῆρξε καμιὰ προδιάθεση «ἀποκλειστικότητας»· καμιὰ σκέψη ἢ ὑπόνοια προβολῆς τῆς «συμβασιλεύουσας» τοῦ Βυζαντίου, καὶ φυσικὰ τότε πρωτεύουσας πολιτιστικῆς τῆς Εὐρώπης, ὡς τοῦ κέντρου, ἢ ἀκόμη καὶ τοῦ σπουδαιότερου κέντρου, ἀλλὰ ἐνὸς ἀνάμεσα στὰ πολλὰ, χωρὶς αὐτὸ βέβαια νὰ σημαίνει ὅτι ἡ Θεσσαλονικὴ δὲν διαδραμάτισε στὸ παρελθὸν σημαίνοντα —ἀκόμη θὰ ἔλεγε κανεὶς καὶ πρωτεύοντα— ρόλο, καὶ δὲν συνεχίζει καὶ στὸ παρὸν (κατὰ τὸ β' ἡμῖς τοῦ 20οῦ αἰῶνα) νὰ ἀποτελεῖ τὸν «κατεξοχὴν βίότοπο τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας» (κατὰ εὐστοχὴ παρατήρηση, ἀλλὰ καὶ τὸν τίτλο τῆς εἰσήγησής τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Αὐστραλίας κ. Στυλιανοῦ Χαρκιανάκη: «Ἡ Θεσσαλονικὴ ὡς ὁ κατ' ἐξοχὴν “βίότοπος” τῆς Ὁρθοδόξου θεολογίας», σελ. 221-227).

Σχηματικὰ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατατάξει τὶς ἐπιστημονικὲς ἐργασίες τοῦ συμποσίου σὲ δύο κατηγορίες: στὶς «ἱστορικὲς» ἀναλύσεις καὶ ἀναφορὲς (εἴτε θεολογικοῦ, εἴτε καθαρὰ ἱστορικοῦ περιεχομένου), καὶ σ' ἐκεῖνες οἱ ὁποῖες, πέραν τῶν ὁποίων καθαρὰ ἱστορικοῦ ἢ ἄλλου ἐπιστημονικοῦ χαρακτήρα ἀναφορῶν, περιεῖχαν καὶ ἓνα ἔντονο «θεολογικὸ» (ἢ καὶ ἄλλου χαρακτήρα, π.χ. μεθοδολογικὸ κλπ.) προβληματισμό. Ἴσως ἡ εἰσαγωγικὴ εἰσήγηση (ἢ ὁποία παρατίθεται ἑλληνιστὶ μὲ τὸν τίτλο «Ἡ πραγματικότητα τῆς Ὁρθοδοξίας», σελ. 19-25, καὶ ἀγγλιστὶ μὲ τίτλο «Doctrines and Things», σελ. 27-32) τοῦ προέδρου τῆς ὁργανωτικῆς ἐπιτροπῆς κ. Ν. Ματσούκα περὶ διαλεκτικῆς σχέσεως δόγματος καὶ πράγματος, ἐμπνευσμένη ἀπὸ σχετικὸ χωρίο τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἠθελά της νὰ προΐδεε μιὰ τέτοια παραγωγή, ἀλλὰ καὶ ταξινόμηση.

1. Στὶς ἐνδιαφέρουσες ἱστορικὲς εἰσηγήσεις —μὲ τὴν παραπάνω ἔννοια τοῦ ὅρου, καὶ χωρὶς νὰ παραγνωρίζονται γιὰ ὁρισμένους ἀπ' αὐτὲς καὶ οἱ θεολογικὲς προεκτάσεις— μπορεῖ κανεὶς νὰ ἀναφέρει ἐκεῖνες ποὺ ἀναφέρθηκαν στὸν χαρακτηρισμὸ τῆς Θεσσαλονικῆς ὡς κέντρου ἐπικοινωνίας, πόλεως δύναμης ἀλλὰ καὶ φωτός, μὲ οὐσιαστικὴ συμβολὴ στὸ σλαβικὸ μεσαιωνικὸ γίγνεσθαι (τοῦ κ. Ἱ. Ταρνανίδη μὲ τίτλο: «Εἰκόνα καὶ δυναμικὴ

της Βυζαντινής Θεσσαλονίκης στο Μεσαιωνικό σλαβικό γίγνεσθαι», σελ. 141-147), η ως φιλομονάχου πόλεως, κυρίως μετά την εικονοκλαστική περίοδο και με κορύφωση τον 14ο μ.Χ. αἰ. (τοῦ π. Θ. Ζήση με τίτλο: «Θεσσαλονίκη ἢ φιλομόναχος», σελ. 75-88). Ἐπίσης, ἐκεῖνες πού ἀναφέρθηκαν (α) στο «ρόλο της μακεδονικῆς πρωτεύουσας στήν ἐξέλιξη τῆς παλαιοχριστιανικῆς ζωγραφικῆς μεταξύ Ἀνατολῆς καί Δύσης (τοῦ κ. Κ. Χααραλαμπίδη με τὸν ὁμώνυμο τίτλο, σελ. 171-177), (β) στο «ρόλο τῆς Ἐκκλησίας στὸν πολιτισμὸ τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας» (τοῦ κ. Γρ. Ζιάκα, σελ. 157-170), (γ) τὴ «συμβολὴ τῆς Θεσσαλονίκης στὸ ἱεραποστολικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας (τοῦ κ. Χρ. Βάντσου, σελ. 205-221), (δ) στήν ἐπίδραση τῆς Θεσσαλονίκης στὴ Ρουμανία (τοῦ π. Vasile Raduca με τίτλο «Elements of Contact between Thessaloniki and the Mirjana Zivojnovic με τίτλο «Οἱ σχέσεις μοναχῶν τῆς μονῆς Χελανδαρίου με τὴ Θεσσαλονίκη τὸ Μεσαίωνα», σελ. 259-266).

Στὴν κατηγορία αὐτὴ ἀνήκουν καὶ οἱ εἰσηγήσεις ἐκεῖνες πού ἀναφέρθηκαν στήν ἐπίδραση τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἡσυχαστικοῦ κινήματος γενικότερα, (α) στὴ δύση (τοῦ κ. Α. Carille με τίτλο «The Hesychasm in the Occident during the 14th Century [Ἡ ἡσυχασμὸς στὴ Δύση κατὰ τὸν 14ο αἰῶνα]», σελ. 131-140), (β) στὶς ἀνθρωπολογικὲς καὶ σωτηριολογικὲς ἀναζητήσεις (τοῦ κ. Χ. Σωτηροπούλου με τίτλο «Ἡ περὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ διδασκαλία τοῦ Ἁγίου Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ ἡ σωτηριολογικὴ προέκτασις», σελ. 123-130), καὶ (γ) στὴ σχέση τους με τὴν κρατικὴ ἐξουσία (τοῦ π. Valentin Asmus με τίτλο «Ὁ Ἅγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς καὶ ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία», σελ. 115-122).

Ἐνδεικτικοὶ εἶναι, ἐπίσης, οἱ τίτλοι τῶν ἐξῆς εἰσηγήσεων: (α) τοῦ κ. James (καὶ ὄχι Demetrios) Skedros, «Civil Religion and St. Demetrios in 7th Century Thessaloniki [Κρατικὴ θρησκεία καὶ Ἅγιος Δημήτριος στὴ Θεσσαλονίκη τοῦ 7ου μ.Χ. αἰ.]» (σελ. 179-189)· (β) τοῦ π. Luigi Padovese «A Re-reading of the Massacre at Thessalonica (390 a.D. [Μιὰ νέα ἀνάγνωση (τῶν ἱστορικῶν πηγῶν) σχετικὰ με τὴ σφαγὴ τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 390 μ.Χ.]» (σελ. 191-198)· (γ) τοῦ κ. Χ. Κρικῶνη «Νικόδημος ὁ Ἁγιορείτης περὶ τῶν Νεομαρτύρων» (σελ. 97-105)· ἢ ἀκόμη (δ) καὶ τοῦ κ. Στ. Σάκκου «Μήνυμα πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη τοῦ ἀποστόλου Παύλου» (σελ. 275-281).

2. Πέραν ὅμως ἀπὸ τίς πιὸ πάνω συμβολές, ὁρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες καὶ ἀρκετὰ ὑψηλοῦ ἐπιπέδου εἶναι καὶ τὸ στοιχεῖο τῆς πρωτοτυπίας ἐμπεριέχουν, ἐξίσου σημαντικὲς —θά ἴλεγα μάλιστα σημαντικότερες, ὅπως διεφάνη καὶ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι μονοπώλησαν σχεδὸν τὸ ἐνδιαφέρον τῶν συν-έδρων καὶ ἀνάλωσαν ὅλο σχεδὸν τὸ διαθέσιμο χρόνο γιὰ συζήτηση— ὑπῆρ-

ξαν οἱ εἰσηγήσεις (ἀλλὰ καὶ παρεμβάσεις) «ἐκκλησιολογικοῦ», «θεολογικοῦ» ἢ ἄλλου γενικότερου προβληματισμοῦ. Σ' αὐτὲς τὶς μελέτες καὶ γενικότερα σ' αὐτὸν τὸν τομέα τοῦ συνεδρίου θὰ ἀναφερθῶ στὴ συνέχεια, ἐπιχειρώντας παράλληλα καὶ κάποια γενικότερη ἀποτίμηση τοῦ συνεδρίου, τὰ κυριότερα στοιχεῖα τοῦ ὁποίου μὲ αὐξουσα σπουδαιότητα καὶ σημασία ἦταν τὰ ἑξῆς:

α. Κατ' ἀρχὰς ὁ ἀνοιχτὸς χαρακτήρας τοῦ συνεδρίου, στὸ ὁποῖο δὲν ἐπιχειρήθηκε μὲ διάφορους μηχανισμούς εἴτε νὰ προβληθοῦν συγκεκριμένες θέσεις, εἴτε νὰ περιορισθῇ ἡ σχετικὴ θεματικὴ, ἀλλὰ ἐνθαρρύνθηκε ἡ δυνατότητα νὰ ἀνοιχτοῦν νέοι ὀρίζοντες καὶ νὰ ἀκουστοῦν ἀπόψεις, ἔστω μερικὲς φορὲς καὶ ἀντιτιθέμενες. Ἐδῶ θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ μνημονεύσει τὴν εἰσήγηση τοῦ κ. Β. Γιούλτση «Ἐκκλησιαστικὲς καὶ θεολογικὲς βάσεις δεδομένων» (σελ. 229-239) —ἡ ὁποία κατὰ τὴν διὰ ζώσης ἐκφορὰ εἶχε τὸν ὑπότιτλο «Ἀνοιχτὴ πρόσβαση στὰ θεολογικὰ γράμματα»— ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν τολμηρὴ ἀναφορὰ στὴν περίπλοκη καὶ πολυσυζητημένη σχέση μοναχισμοῦ καὶ πολιτισμοῦ τῆς εἰσήγησης τοῦ κ. Σ. Ἀγουρίδη «Βυζαντινὸς Μοναχισμὸς καὶ Πολιτισμὸς» (σελ. 107-113).

β. Ἕνα δεῦτερο χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο, ποὺ ἔγινε αἰσθητὸ στὸ συνέδριο (παρὰ τὶς προσωπικὲς ἐπιφυλάξεις ὀρισμένων συνέδρων, ὅπως π.χ. τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Αὐστραλίας) ὑπῆρξε ὁ *συναφειακὸς (contextual) χαρακτήρας* τῆς θεολογίας μας, τὸν ὁποῖον ἀνάμεσα στὰ ἄλλα ὑποδήλωναν οἱ ἐκφρασθεῖσες εὐαισθησίες κυρίως ἐκ μέρους τῶν συνέδρων τῆς λεγομένης —καταχρηστικῶς πλέον— Ὁρθόδοξης διασποράς. Εἰρήσθω ἐν παρόδῳ ὅτι οἱ τελευταῖοι συνέβαλαν σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἐπιτυχία καὶ τὸ ὑψηλὸ ἐπίπεδο τοῦ συνεδρίου. Ἐκεῖ ποὺ ἴσως δὲν τὰ πῆγε καὶ τόσο καλὰ τὸ συμπόσιο, ἦταν στὸν *διαπολιτιστικὸ* τομέα. Ἡ εἰσήγηση τοῦ π. Κ. Μ. George («From Athens to Alexandria via Thessalonica: The Future of Orthodox Theology [Ἀπὸ τὴν Ἀθῆνα στὴν Ἀλεξάνδρεια διαμέσου τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ μέλλον τῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας]», σελ. 89-96), καὶ τὰ ἐρωτήματα ποὺ ἔθεσε γιὰ ἐγκατάλειψη τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μοντέλου παγκοσμιότητας καὶ υἱοθέτηση τοῦ μοντέλου σχέσεων (relational model), χωρὶς νὰ σχετικοποιεῖται μὲ κανένα τρόπο ἢ χριστιανικὴ πίστη, σίγουρα ἄξιζε περισσότερης προσοχῆς καὶ συζήτησης ἀπὸ τοὺς συνέδρους.

γ. Ἕνα τρίτο στοιχεῖο, καὶ συνάμα εὐχάριστη ἐκπληξη, ὑπῆρξε ἡ ἐκτεταμένη (γιὰ τὰ δεδομένα τουλάχιστον τῆς κατὰ τεκμήριο παραδοσιακῆς ὀρθόδοξης θεολογικῆς ἐπιστήμης) χρῆση τῆς *κοινωνιολογικῆς ἀνάλυσης*, καὶ μάλιστα σὲ ἕνα εὐρὺ φάσμα τῶν ἐπιστημῶν (disciplines) τῆς εὐρύτερης θεολογίας. Ἀναφέρομαι (α) στὴν πετυχημένη ἐρμηνευτικὴ πρόταση τοῦ κ. Ἰ.

Καραβιδουπούλου («Κοινωνικό μήνυμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου πρὸς Θεσσαλονικεῖς») γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόηση τοῦ βιβλικοῦ χωρίου Β΄ Θεσ. 3:10: «εἰ τις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι μηδὲ ἐσθιέτω» (ἡ ὁποία δυστυχῶς δὲν δημοσιεύεται στὰ πρακτικά), (β) στὴν ἱστορική μελέτη τοῦ π. L. Padovese (βλ. πιὸ πάνω), (γ) στὴ θαυμάσια κοινωνιολογικὴ ἀνάλυση τοῦ π. Ἑμ. Κλάψη («The Orthodox Church in a Pluralistic World [Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία σὲ ἓνα πολυφωνικὸ κόσμος]», σελ. 33-38) γιὰ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς παρουσίας καὶ μαρτυρίας τῆς Ὁρθοδοξίας στὴν μεταμοντέρνα πλουραλιστικὴ κοινωνία, καὶ (δ) στὴ σχετικὴ εἰσήγηση τοῦ κ. Ἰ. Πέτρου μὲ τίτλο «Ἡ Ὁρθόδοξη θεολογία σὲ μιὰ πολυπολιτισμικὴ κοινωνία» (σελ. 213-220), γιὰ νὰ περιοριστῶ στὶς περισσότερες ἐνδεικτικὲς μελέτες. Θὰ πρέπει ἐδῶ νὰ ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἡ μέθοδος αὕτὴ διέτρεξε ὄχι μόνον διεπιστημονικά, ἀλλὰ καὶ διομολογιακὰ τὸ συνέδριο. Ὡρίμασαν ἄραγε οἱ συνθήκες κάπως εὐρύτερης υἱοθέτησής της στὴ νεώτερη θεολογικὴ μας ἐπιστήμη γιὰ τὴν ἀνάγνωση καὶ κατανόηση τῶν κάθε λογῆς μνημείων τῆς παραδόσεώς μας, ἀφοῦ καὶ σὲ περισσότερο ἀσφαλῆ συμπεράσματα ὁδηγεῖ καὶ ἀποφορτίζει ἐκκλησιαστικὰ τὶς πάσης φύσεως ἐντάσεις τοῦ παρελθόντος; Γιὰ ὀρισμένους, φυσικά, καὶ σὲ συγκεκριμένους περιπτώσεις, κατὰ τέτοιο μπορεῖ νὰ γίνεῖ μόνον ὑπὸ προϋποθέσεις, ὅπως διαφαίνεται στὸ θέμα τῆς εἰσηγήσεως τοῦ κ. Λ. Σιάσου («Θύραθεν ἐπιστῆμες καὶ θεολογικὲς σπουδές», σελ. 199-204).

δ. Τέταρτο στοιχεῖο, ἐμφανέστατο κατὰ τὶς ἐργασίες τοῦ συμποσίου, σὲ ὅλα μάλιστα τὰ ἐπίπεδα, ὑπῆρξε ὁ *οἰκουμενικὸς του χαρακτήρας*. Ὁ χαρακτήρας αὐτός, καθὼς καὶ τὸ πνεῦμα *ἐνδο-ορθόδοξης ἐνότητας* (ποῦ μπορεῖ βέβαια νὰ εἶναι καθιερωμένη πρακτικὴ καὶ συνηθισμένο φαινόμενο διεθνῶς, δὲν εἶναι ὅμως πάντα τόσο αὐτονόητο δεδομένο στὸν τόπο μας), δὲν ἐκλήθηκε οὔτε ἀπὸ τὸν ὑπότιτλο τοῦ συμποσίου («Προοπτικὲς στὴ σημερινὴ Εὐρώπη»), οὔτε ἀπὸ τὴ συμβολικὴ παρουσία μὲ τιμητικὴ πρόσκληση σημειωνόντων ἐπιστημονικῶν προσωπικοτήτων ἀπὸ τὴν παράδοση τῶν Ἀρχαίων Ἀνατολικῶν μὴ Χαλκηδονίων Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν (ὅπως ὁ π. Γεώργιος Kondothra, ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν μέλος τῶν διμερῶν θεολογικῶν καὶ πολυμερῶν οἰκουμενικῶν διαλόγων τῆς Ἐκκλησίας του καὶ γιὰ ἄρκετὸ χρόνο ἐπιτελικὸ στέλεχος τοῦ Π.Σ.Ε. καὶ καθηγητῆς Ὁρθόδοξης θεολογίας στὸ Οἰκουμενικὸ Ἰνστιτούτο τοῦ Bossey τῆς Ἑλβετίας), καθὼς καὶ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας (ὅπως οἱ περιπτώσεις τοῦ π. Luigi Padovese, ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν προέδρου τοῦ Ποντιφικοῦ Ἰνστιτούτου Πνευματικότητας, καὶ τοῦ κ. Antonio Cerille, ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν κοσμήτορα τῆς πολυπληθοῦς Σχολῆς Ἀνθρωπιστικῶν Σπουδῶν τῆς Bologna, τοῦ ἀρχαιότερου Πανεπιστημίου τῆς Εὐρώπης, τῆς alma mater τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐκπαιδευτικῶν ἰδρυμάτων).

Ἀναφέρομαι στὴν ἐνδιαφέρουσα εἰσήγησι τοῦ κ. Θ. Νικολάου «Προοπτικὲς γιὰ τὴν ἐνότητα τῶν ἐκκλησιῶν ἐνόψει τῆς τρίτης χιλιετίας. Δέκα θέσεις» (σελ. 39-48), τὴν προτροπὴ τοῦ π. Στ. Χάρακα («Εὐρωπαϊκὴ πολυμορφία καὶ διαστάσεις τῆς ὀρθόδοξης κοινωνικῆς ἠθικῆς», σελ. 49-62) νὰ ἀνταποκριθεῖ ἡ Ὁρθοδοξία στὴν πρόσκλησι τῆς Ἑνωμένης Εὐρώπης, ἀλλὰ καὶ στὴν ὑπογράμμιση καὶ τὶς ἐπισημάνσεις καὶ προτροπὲς τῆς εἰσήγησι τοῦ Μητροπολίτη Γέροντα Ἐφέσου κ. Χρ. Κωνσταντινίδου («Ἡ ἑλληνόφωνη Ὁρθόδοξη θεολογία ἀπέναντι στὴν ἐνούμενη Εὐρώπη καὶ στὴν ἀνασυγκροτούμενη Ἀνατολή», σελ. 63-73), γιὰ ἐπίδειξη «πνεύματος συνύπαρξης, συναντίληψης καὶ συνανάπτυξης», κατὰ τὴν εὐστοχὴ διατύπωσή του, τόσο μὲ τὶς ἄλλες ὁμόδοξες ἐκκλησίες, ὅσο καὶ μὲ τὶς ἑτερόδοξες καὶ τὸν κόσμον γενικότερα, ἀλλὰ καὶ ἀναγνώριση τῆς πνευματικότητος καὶ τῶν ἀξιῶν τῆς Δύσεως. Ἐπίσης στὴν εἰσήγησι τοῦ κ. Ivan Zelev Dimitrov («Ἡ Ὁρθοδοξία στὴ μεταβαλλόμενη Ἀνατολικὴ Εὐρώπη», σελ. 253-257) καὶ ἐκείνῃ τοῦ π. Nikolay Shivarov «The City as a Religious and Cultural Centre. Some Aspects of Mutuality and Oneness [Ἡ πόλις ὡς θρησκευτικὸ καὶ πολιτιστικὸ κέντρο. Μερικὲς πτυχὲς ἀμοιβαιότητος καὶ ἐνότητος]» (σελ. 267-274), καθὼς καὶ τὴν προφορικὴ παρατήρησι τοῦ π. Constantin Coman, ἀπὸ τῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Βουκουρεστίου γιὰ ἰσοτιμία μεταξὺ τῶν ὀρθόδοξων θεολογικῶν παραδόσεων. Σὲ ὁρισμένους περιπτώσεις, βέβαια, ἡ διαλεκτικὴ μεταξὺ ἀνατολικῆς Ὁρθόδοξίας καὶ Δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ μπορεῖ νὰ τονίστηκε κάπως παραπάνω. Εἶναι ἀκόμη ἀληθὲς ὅτι ἐγινε ἀδελφικὴ ἐκκλησιὰ πρὸς τὴν ἑλληνόφωνη ὀρθοδοξία γιὰ περισσότερη εὐαισθησία ὅταν γίνεται λόγος γιὰ τὴν «προσφορά» τῆς πρὸς τὶς ἄλλες αὐτοκέφαλες Ἐκκλησίες. Σὲ γενικὲς, ὅμως, γραμμὲς τὸ συνέδριον ἔδειξε μιὰ περισσότερο τοῦ ἀναμενομένου (γιὰ τὰ ἑλληνο-ορθόδοξα δεδομένα) ὠριμότητα, σὲ ἀρκετὰ σημαντικὸ βαθμὸ οἰκουμενικῆς εὐαισθησίας, καὶ ἀνεπτυγμένο πνεῦμα ἐνότητος μεταξὺ τῶν ὀρθόδοξων τῶν διαφορῶν παραδόσεων.

ε. Τέλος, τὸ πέμπτο καὶ χαρακτηριστικότερο στοιχεῖο τοῦ συμποσίου ὑπῆρξε ὁ ἔντονος ἐκκλησιοκεντρικὸς τοῦ χαρακτήρας. Ἀλλωστε ἐκεῖ ἐστιάσθηκε καὶ τὸ σύνολο σχεδὸν τῶν συζητήσεων καὶ παρεμβάσεων, καὶ σὲ θέματα ἐκκλησιακῆς εὐαισθησίας ἀναλώθηκε ὁ περισσότερος χρόνος. Δὲν ἀναφέρομαι μόνο στίς εἰσηγήσεις τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Αὐστραλίας καὶ τοῦ κ. Λ. Σιάσου (βλ. πιὸ πάνω), ὅσο στὴν ἔκφρασι τῆς ὑπαρξιακῆς ἀγωνίας τῆς σύγχρονης Ὁρθόδοξης θεολογίας γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ἐκκλησίας, ποὺ μὲ ἔντονον τρόπο διατυπώθηκε ἐπανειλημμένα στίς συζητήσεις. Ἀξίζει νὰ ἀναφερθεῖ κανεὶς στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ὁ κ. Ἀ. Κάλλης στὴν εἰσήγησή του «Ἡ σημασία τῶν θεσσαλονικέων ἀδελφῶν Κυρίλλου καὶ Μεθοδίου γιὰ τὴ

σημερινή Ευρώπη» (σελ. 149-156) έθιξε τὰ φλέγοντα προβλήματα τῆς σύγχρονης Ὁρθοδοξίας, καὶ κυρίως στὴ διαπίστωση τῆς τραγικῆς ἀσυνέπειας σὲ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν αὐθεντικὴ Ὁρθόδοξη ἐκκλησιολογία καὶ τὴ σχέση της μὲ τὴ σημερινὴ πραγματικότητα. Κάτι τέτοιο ἀποδείχθηκε πὼς ἦταν ἀγωνία καὶ τῶν περισσοτέρων συνέδρων, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους ἔκαναν λόγο καὶ γιὰ τὸν τραγικὸ πολλὰς φορὲς «ἐκκλησιαστικὸ ναρκισσισμό» τῆς νεώτερης Ὁρθοδοξίας. Γενικὰ ἡ αὐτοκριτικὴ ποὺ διατυπώθηκε ἀπὸ πολλοὺς συνέδρους δὲν ἀναφερόταν σὲ διανοητικὲς ἢ γενικότερες θεολογικὲς ἐπισημάνσεις, ἀλλὰ στὸ εἶναι καὶ τὴν ταυτότητα τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Χαρακτηριστικὴ ἦταν καὶ ἡ μὲ τόλμη καὶ παρρησία τραγικὴ ὁμολογία λόγιου ιεράρχη τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ὅτι δυστυχῶς στὴν Ἐκκλησία μας δὲν ὑφίσταται πλέον συνοδικότητα, τὸ βάθρο αὐτὸ τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησιολογίας· κάτι ποὺ ἀνάγκασε ἕτερον νέστορα τῶν θεολογικῶν γραμμάτων νὰ ὑπογραμμίσει τὶς εὐθύνες καὶ τῆς ποιμένουσας Ἐκκλησίας γιὰ τὸ μέλλον τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἀξίζει ἐδῶ νὰ σημειωθεῖ ἡ παρουσία στὸ συνέδριο, καὶ ὡς ἐκ τούτου καὶ ἡ μέγιστη συμβολὴ τους στὶς συζητήσεις, λογίων ιεραρχῶν (ὅπως ὁ νῦν Ἀρχιεπίσκοπος Ἀμερικῆς κ. Δημήτριος Τρακατέλλης καὶ ὁ Μητροπολίτης Ἑλβετίας καὶ πρόεδρος τοῦ οἰκουμενικοῦ ἰνστιτούτου τοῦ Chambésy κ. Δαμασκηνὸς Παπανδρέου) καὶ ἀκαδημαϊκῶν (ὅπως ὁ κ. Ἀ.-Αἰμ. Ταχιάος), ἐκτὸς φυσικὰ τοὺς εἰσηγητές, στοὺς ὁποίους ἤδη ἀναφερθήκαμε, ὅλους σχεδὸν τοὺς καθηγητὲς ἀμφοτέρων τῶν τμημάτων τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, εὐάριθμης ἀντιπροσωπείας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, καθὼς καὶ τιμητικῆς τοιαύτης ἀπὸ ὅλα σχεδὸν τὰ Ὁρθόδοξα Θεολογικὰ ἐκπαιδευτικὰ καὶ λοιπὰ ἐρευνητικὰ ἰδρύματα.

Τὸ συμπόσιο ἔδειξε ὅτι ἡ σύγχρονη Ὁρθόδοξη θεολογία, ὡς ἡ προφητικὴ συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας, ἀσχολεῖται μὲ σοβαρότητα καὶ ὑπευθυνότητα γιὰ τὸ λόγο καὶ τὴν ἐν γένει μαρτυρία τῆς Ὁρθοδοξίας, ὅτι ἀγωνιᾷ καὶ προβληματίζεται ἔντονα γιὰ τὰ ἀνοιχτὰ προβλήματα τῆς Ἐκκλησίας· στὴν ποιμένουσα Ἐκκλησία, πλέον, καὶ τὴν ἱεραρχία της ἐναπόκειται ἡ ἐπαναφορὰ τῆς κανονικῆς τάξεως καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἐκκλησιολογικῶν ἀρχῶν τῆς Ὁρθοδοξίας. Τὸ συμπόσιο ἔσπειρε. Οἱ κατὰ τόπους Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίαι καὶ οἱ Ὁρθόδοξες Θεολογικὲς Σχολὲς καλοῦνται νὰ θερίσουν τοὺς καρπούς του.